

¹*Doç. Dr. Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu**

¹*Bitlis Eren Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti,
E-mail:sefafuat@hotmail.com*

BIBLIOGRAPHIC REVIEW ABOUT TURKICNESS AND TURKISM

Abstract

In this article briefly provides bibliographic information about the historical development of Turkicness and the Turkism movement. Before proceeding to the information about the studies and authors, who written on the topic, the process of formation of the concepts of Turkishness and Turkism is described. It has been stated that the Turkism movement in the Ottomans was influenced by Western orientalists. Information was given about the books in which Turkists such as Ziya Gökalp and Yusuf Akçura expressed their views. Finally, studies giving information about the Turkestan independence struggle were introduced.

More studies are needed on the subject in libraries and archives of Turkey and the world. The archives of the Russian Federation and former Soviet republics are among the most important resource centers on the national independence movements of the Turks under Russian rule and the development of the ideal of Turkish unity. For example, in funds numbered 1, I-1, 1010 and I-47 in the Uzbekistan State Archives, there are very important documents about the activities carried out by the Turkestan Turks for their national independence and the measures taken by the competent Russian authorities against them. Among these documents, there are many reports prepared by the Russian administrators and the papers they presented.

There is very important information about the position of Islam in Turkestan, the struggle of the people of Turkestan against Russian rule, the work of Tatar teachers in the Cedit schools and the measures taken by the administration of tsarist Russia against the Jadit schools and Tatar teachers.

Keywords: Turkicness, Turkism, Ottoman Empire, Russia, Turkestan

¹*Вежихи Сефа Фуат Хекимоғлы**

¹*Доктор Университета Битлис Эрен, Департамент международных отношений, Турция,
E-mail:sefafuat@hotmail.com*

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР ТУРЕЦКОГО И ТУРЕЦКИХ ЯЗЫКОВ

Аннотация

В статье кратко приводится библиографическая информация об историческом развитии тюркизма и движения тюркизма. Прежде чем перейти к информации об исследованиях и авторах, написавших на эту тему, описывается процесс формирования концепций тюркизма и тюркизма. Было заявлено, что движение тюркизма в Османской империи находилось под влиянием западных востоковедов. Была дана информация о книгах, в которых такие турки, как Зия Гёкалп и Юсуф Акçура, выразили свои взгляды. Наконец, были представлены исследования, дающие информацию о борьбе за независимость Туркестана.

В статье кратко приводится библиографическая информация об историческом развитии тюркизма и движения тюркизма. Прежде чем перейти к информации об исследованиях и авторах, написавших на эту тему, описывается процесс формирования концепций тюркизма и тюркизма. Было заявлено, что движение тюркизма в Османской империи находилось под

влиянием западных востоковедов. Была дана информация о книгах, в которых такие турки, как Зия Гёкалп и Юсуф Акчура, выразили свои взгляды. Наконец, были представлены исследования, дающие информацию о борьбе за независимость Туркестана.

Есть очень важная информация о положении ислама в Туркестане, борьбе народа Туркестана против русского господства, работе татарских учителей в школах Седит и мерах, принятых администрацией царской России против Жадитских школ и татарских учителей.

Ключевые слова: тюркизм, Османская империя, Россия, Туркестан.

*¹Вежихи Сефа Фуат Хекимоглы**

*¹Тарих ғылымдарының докторы, Университет Битлис Эрен,
Халықаралық қатынастар департаменті, Түрік Республикасы
E-mail:sefafuat@hotmail.com*

ТҮРІКТІЛІК ПЕН ТҮРІКШІЛДІК ЖАЙЫНДАҒЫ БИБЛИОГРАФИЯЛЫҚ ШОЛУ

Аңдатпа

Бұл мақалада түрікшілдік пен түрікшілдік қозғалысының тарихи дамуы туралы қысқаша библиографиялық ақпарат берілген. Тақырып бойынша жазған зерттеулер мен авторлар туралы ақпаратқа кіріспес бұрын, түрікшілдік пен түрікшілдік ұғымдарының қалыптасу процесі сипатталған. Османлылардағы түрікшілдік қозғалысына батыс шығыстанушыларының әсері болғаны айтылды. Зия Гёкалп, Юсуф Акчура сияқты түріктердің өз пікірлерін білдірген кітаптары туралы ақпарат берілді. Соңында Түркістан тәуелсіздігі үшін күрес туралы ақпарат беретін зерттеулер енгізілді.

Бұл тақырып бойынша Түркия мен әлем кітапханалары мен мұрағаттарында қосымша зерттеулер қажет. Ресей Федерациясы мен бұрынғы кеңестік республикалардың мұрағаттары түріктердің Ресей билігіндегі ұлттық тәуелсіздік қозғалыстары мен түрік бірлігі мұратын дамытудағы маңызды ресурстық орталықтардың бірі болып табылады. Мысалы, Өзбекстан мемлекеттік архивіндегі 1, I-1, 1010 және I-47 нөмірлі қорларда Түркістан түріктерінің өздерінің ұлттық тәуелсіздігі үшін жүргізген іс-әрекеттері мен Ресейдің құзыретті органдары қолданған шаралар туралы өте маңызды құжаттар бар. оларға қарсы.

Бұл құжаттардың ішінде ресейлік әкімшілер дайындаған көптеген есептер мен олар ұсынған құжаттар бар. Исламның Түркістандағы орны, Түркістан халқының орыс билігіне қарсы күресі, Цедит мектептеріндегі татар мұғалімдерінің жұмысы және патшалық Ресей әкімшілігінің жәдит мектептері мен татар мұғалімдеріне қарсы қолданған шаралары туралы өте маңызды мәліметтер бар.

Кілт сөздер: Осман империясы, Ресей, Түркістан, түрікілік, түрікшілдік.

Giriş: “Türk Yurdu” fikrinin ortaya çıkış süreci, Türk halklarının tarih sahnesine çıkıp, çevresindeki birçok enik unsur ve devletlerle çeşitli alanlarda ilişkiler kurarak, M. Ö. 1000’li yıllardan başlayarak, M. S. 1. yüzyıla kadar gelen döneme denk düşmektedir. Bu fikrin meydana gelerek, çeşitli aşamalardan geçip, sosyo-politik ve manevi bir olgu olarak uluslararası arenada vücut bulması, Turan-Çin, Turan-Helen Alemi, Turan-Arap Halifeliği, Turan-Moğol, Turan-Cungar ve Turan-Rusya gibi karşılıklı ilişkilerin kurulması devrinde, Türk halklarının kendi tarihi menfaatlerinin farkına vararak şuurulu bir şekilde mücadele yürütmeleriyle doğrudan bağlantıdır. Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse, Türkistan Birliği ya da geniş manada Türk Birliği ideali, Türk halklarının tarih sahnesine çıkışıyla var olmuş, uzun asırlar boyunca ağır tecrübeler yaşayarak, söz konusu fikrin savunma bağlılığını kazanmıştır. Yüzyıllar boyunca Türklük bilinci, Bilge Kağan, Yusuf Has Hacıp, Alışır Nevai ve Magjan Cumabayev gibi tarihi şahsiyetler tarafından değişik ifadelerle de olsa halka duyurulmuştu. [1, s. 214] Tarih boyunca, Türklerin devlet kurdukları değişik coğrafyalardaki devlet adamları ve aydınları arasında bu fikri savunuların sayısını artırmak ta mümkündür.

Yukarıda anlatılanlardan yola çıkarak, Türklük ya da Türk Birliği fikrinin, Türk tarihinin her devresinde var olduğunu ifade etmek, yanlış olmasa gerek. Ancak, modern manada, Türk milliyetçiliği veya Türkçülük fikri, çok sonraki dönemlerde, 19. yüzyılın sonlarında gerçekleşmiştir. Günümüzde anlaşılan anlamda milliyet fikri Avrupa’da ortaya çıkmıştır. Buna bağlı olarak Avrupa ile en çok temas içerisinde olan ve Avrupa medeniyetinden az ya da çok etkilenmiş olan Türk halklarının, bu fikri diğer Türk topluluklarında daha önce tanımış olmaları son derece normaldir.

Türkçülük fikrinin modern anlamda sistemli bir hal alması ise ancak 19. yy’ın sonlarında gerçekleşecektir. Bu yüzyılda, milliyet fikri Avrupa’dan gelmiş olduğuna göre, Avrupa ile en çok temas ve ilişkileri olan, Avrupa medeniyetinden az çok etkilenmeye başlayan, Türk kavimlerinin diğerlerinden önce bu fikirle tanışmış olmaları gerekir. Bu şartlara haiz olanlar, Osmanlı Türkleri ile birlikte, Kırım, İdil-Ural ve Azerbaycan Türkleri idi. Söz konusu bu dört Türk topluğunda, 19. asrın sonlarına doğru. Milliyet fikri doğmuş ve yayılmıştır. [2, s.19] Rusya Türkleri arasında, modern milliyetçilik akımından ilk etkilenen topluluklar Kırım ve Kazan Tatarları ile Başkurtlardı. Bunlar arasında akla ilk gelen aydın ve önder şahsiyetlere örnek olarak, İsmail Bey Gaspıralı, Cafer Seydahmet Kırimer; Yusuf Akçura, Ayaz İshaki, Ahmet Zeki Velidi ve Abdullah Taymas gösterilebilir.

Osmanlı Devletinin Son Döneminde Millet ve Türklük Kavramları. Osmanlı Devlet anlayışında “*millet*” deyimini, etnik mensubiyeti açıklamak için kullanılmamaktaydı. Bu söz, halkların dini grubunun belirtilmesi için “*cemaat*” olarak istifade edilmekteydi. İmparatorluk içerisinde halkların ayırt edici unsuru milli değil dini idi. Örneğin, Osmanlı yönetim sistemi açısından değerlendirdiğimizde, bir Yunan toplumu yoktu, Ortodoks milleti vardı. Bu milletin içinde de Rumlar, Sırlar, Bulgarlar ve Hıristiyan Araplar bulunmaktaydı. [3, s. 41] “*Millet*” kavramının, Batılıların kullandıkları “*nation*” sözünün bir karşılığı olarak anlaşılması, Türkçülüğün gelişimine bağlı olarak ortaya çıkmıştır. O zamana kadarki Türkiye toplumunda halk kendisini, *Türk* olmaktan çok *Müslüman* olarak ifade etmekteydi. 19. yüzyıla deyin, Osmanlı eserlerinde Türk sözü, “*cahil Anadolu köylüsü*” anlamına geliyor ve küçümseyici-aşağılayıcı bir nitelikte kullanılıyordu. [3, s. 24] Osmanlı ülkesinde devletin gerçek sahibi olan Türkler olmasına rağmen, en çok ihmal edilmiş olan millet yine onlardı. Rumlar, Bulgarlar, Ermeniler ve Arnavutlar zengin bir edebiyat oluşturmuşlardı. Bu uluslara tanınmış olan hukuk Türklere verilmemişti. Türkler asırlar boyunca cephelerde savaşarak can vermişlerdi. Türkler gerilerken sağlam toplum teşkilatına sahip Hıristiyanlar sürekli ilerlemekteydi. [4, s. 656-657]

Osmanlı topraklarında yaşamakta olan gayri Müslim unsurlar, Fransız ihtilali sonucu yayılan milliyetçilik fikirlerinin etkisi ve Avrupalı büyük devletlerin *Şark Meselesi* bünyesinde uyguladıkları yayılcı ve kollayıcı politikaları neticesinde, 19. asrın başlarından itibaren ayrı birer millet olarak ortaya çıkmaya başlamışlardı. [5, s. 42] Bunun sonucu olarak da Balkanlarda yaşamakta olan Hıristiyan azınlıklar, 19. yüzyıl boyunca ayaklanmalar çıkarmışlar ve teker, teker Osmanlı İmparatorluğundan ayrılmışlardır. Devlet bu şekilde çöküşe doğru giderken, imparatorluğu kurtarmak için çeşitli fikir akımları ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunlardan biri de Osmanlıcılıktır. Bu fikrin hayata geçmesi halinde, Osmanlı İmparatorluğu’nda meskün tüm halkların etnik ve dini ayrılıklarını bir tarafa bırakarak “*Osmanlı*” adıyla yeni bir millet oluşturulması planlanmıştı. Esasında Osmanlıcılık görüşünün temellerini Osmanlı Sultanı II. Mahmut atmıştır. Padişah, 1826 yılında yaptığı bir konuşmasında; “*Ben tebaamın Müslümanını camide, Hristiyan’ını kilisede, Musevi’sini havrada fark ederim, aralarında başka bir fark yoktur*”[6, s. 485] demişti. Ancak bu fikir uygulamada bir karşılık görmemiş, devletten kopuşlar devam etmiştir. Osmanlıcılığın iflası, Türk milliyetçiliğinin gelişmesi bakımından 1912-1913 Balkan Savaşları, tam bir dönüm noktasını teşkil eder. Bu tarihten sonra Türkler, geniş coğrafyaya yayılan çok uluslu yapı yerine, toprak bütünlüğü ve nüfusun altyapısı bakımından daha güvenilir ve homojen bir yapı olarak ortaya çıkmıştır. [7, s. 8-9] Balkan Savaşları öncesinde Avusturya Macaristan İmparatorluğu’nun Bosna Hersek’i topraklarına katması, Bulgaristan’ın bağımsızlığını ilan etmesi, Girit Sorunu (Girit adasının Yunanistan’a bağlanması), 31 Mart Olayı (Meşrutiyet karşıtlarının İstanbul’da 13 Nisan 1909 tarihinde çıkarmış oldukları ayaklanma) ve Trablusgarp Savaşı (Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuzey Afrika’daki son toprağı olan Libya’nın İtalya tarafından işgal edilmesi) gibi gelişmelerim, Osmanlı Devleti

üzerindeki olumsuz etkileri son derece büyüktü. Bunun üzerine Balkan faciasının yaşanması, Rumeli topraklarının kaybedilmesi ve binlerce Türkün katliama maruz kalarak yaşamakta oldukları yerleri terk ederek Türkiye'ye göç etmesi, Osmanlılık fikrinin çökmesi, Türkçülüğün gelişmesiyle neticelenmiştir.[3, s. 131]

Bu olaylar yaşanmadan yaklaşık yarım yüzyıl önce, 1862 senesinde, Hariciye Nazırı Ali Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki milletlerin amaç ve hedeflerinin birbirine ters düştüğünü, devlette birleştiricilik görevini yapacak yegâne unsurun Türkler olduğunun idrakine varmıştı. [3, s. 48] Osmanlı Devleti'nde bu tür görüşler, Ali Paşa'dan da önce dile getirilmekteydi. 1836-1839 yılları arasında Osmanlı Devleti'ne hizmet etmiş olan Alman General Helmuth von Moltke, imparatorluğun Avrupa topraklarında yürütülen mücadelenin bir fayda getirmeyeceğini, yönetimin dikkatini, milyonlarca Türk asılla halkların yaşamakta olduğu Asya kıtasına yöneltmesinin daha doğru olacağını dile getirmişti. Böylelikle Moltke, ima yoluyla da olsa, Çarlık Rusya egemenliği altındaki Kafkasya ve Orta Asya'daki Türklerle birlikte, geniş ve güçlü bir devletin kurulabilmesinin mümkün olduğunu ifade ediyordu. Aslında Osmanlı Devleti de, 19. asrın ortalarında, milliyetler çağındaki Avrupa'da fazla bir şansının kalmadığının farkındaydı. Burada sonucu olmayacak mücadeleler yürütmek yerine, maddi temelleri de var olan Asya'daki Türk halklarıyla birlik kurmanın daha gerçekçi olduğunun farkına varmaya başlamıştı. [7, s. 7]

Benzer yorumlar Macar Türkolog Arminius Vambery tarafından da yapılmıştır. Asıl adı Armin (Hermann) Wamberger (Weinberger) olan Türkolog, Sultan Abdülmecid zamanında, 1857 yılında İstanbul'a gelmiş, çeşitli yerlerde hizmet verdikten sonra Hariciye Nezaretinde tercümanlık görevinde bulundu. 1863 yılının Mart ayında Macar İlimler Akademisinin sağladığı 1.000 florinlik maddi destekle Orta Asya seyahatine çıkmıştır. Gezisi sırasında İngiliz hükümetine, Ruslar aleyhine casusluk faaliyetleri de yürütmüştür. Tahran'da bulunduğu sırada, hacdan gelmekte olan bir grup ile birlikte Hive, Buhara, Semerkant ve Herat'ı ziyaret etti. Geniş bir dil bilgisine sahip olan Vambery, derviş kılığıyla yapmış olduğu başarılı seyahatini aynı yıl tamamlayarak geri dönmüştür. [8, s. 502] O, gezisi sonrasında *Bir Sahte Dervişin Asya-yı Vustada (Orta Asya'ya) Seyahati* adlı eserini kaleme almıştır. Bu eserde, Osmanlı Devletinin, Çar I. Petro'dan önceki gücüne yeniden kavuşabilmesi için doğudaki Türk halklarıyla birlik içinde olması gerektiğini belirtmiştir. Arminius Vambery ayrıca, Türkler ve Moğollar arasında ırk ve dil bağlarının bulunduğunu işaret etmiş, geliştirmiş olduğu teorilerle; Türkler, Çinliler, Macarlar, Estonyalılar ve diğer toplulukları bir çatı altında toplamış, bunlara da *Turan grubu* adını vermiştir. Macar Türkolog Arminius Vambery, daha sonraki yıllarda da, Osmanlı Devleti'ne gelerek burada uzun süre kalmış ve Padişah II. Abdülhamit'in dostluğunu kazanmıştır. Vambery, "*Bir Anglo-Sakson, bir Slav, bir Latin milleti mevcut olduğu gibi büyük bir Turan kavmiyeti medeniyeti vardır ve o cemiyetin bayraktarı Türklerdir. Türklerin geleceği çok milletten daha emindir*"[9, s. 48] diyerek, özellikle İstanbul'daki entelijensiyasının gurunu okşamasını bilmiştir. Onun bu tür sözleri, daha birçok yazı ve konuşmasında da mevcuttur.

Türkçülük akımı, Rusya Türklerinin aydın zümresinin önemli şahsiyetlerinin bazılarınının Osmanlı Devletine iltica etmesinden bir süre sonra siyasi mahiyet te kazanarak, tüm Türk halklarını tek bir devlet çatısı altında toplama ülküsüyle Pantürkizm hareketine dönüşmüştür. Bu tür hareketler, 19. yy sonu ve 20. yy başında, Avrupa'da diğer uluslarda da görüşmüştür. Ancak Pantürkizm, diğer "*pan*" hareketlerden (Almanya'nın bayraktarlığını yaptığı *Pancermenizm* ve Rusya önderliğindeki *Panslavizm*) birçok noktalarda önemli farklılıklar arz etmektedir. Fransız tarihçi François Georgeon'un da belirttiği üzere Pantürkizm, her şeyden önce ilerici bir içeriğin taşıyıcılığını yapmıştır. Siyasi sebeplerle Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmiş olan Rusya Müslümanları aracılığıyla Türkiye'ye taşınmış olan bu düşünce vasıtasıyla Türk milliyetçiliği, liberal ve burjuva bir boyut kazanmıştır. Pantürkistler, geleneksel İslam anlayışına modern yorumlar getirmişler, kadınların toplumsal hayatta ter almasını savunmuşlar, Rusya Türklerindeki Tatarlar ve Azerbaycan Türklerinde olduğu gibi Osmanlı Devletinde de ekonomik ve toplumsal alanda ilerlemenin gerçekleşmesini istemişlerdir. [10, s. 7]

20. yüzyılın ilk yıllarından başlayarak, Birinci Dünya Savaşına gelinceye kadarki dönemde, Kazan Tatarlarından Yusuf Akçura ile Azerbaycanlı Ahmet Ağaoğlu ve Hüseyinzade Ali gibi Rusya Türklerinin de İstanbul'a gelmesiyle birlikte Türkiye'de Türk Birliği fikri daha da güç kazanmış, bu

aydınların da içinde yer aldığı çeşitli dernekler kurulmuş, dergiler ve gazeteler çıkarılmaya başlanmıştır. Bu fikrin en büyük savunucusu olan ve Kırım'da çıkardığı “*Tercüman*” gazetesiyle tüm Türk Dünyasını etkilemeyi başaran İsmail Bey Gaspıralı'nın görüşleri, bu dönemde Türkiye'de de dikkatle izlenmekteydi.

Türklük ve Türkçülük Çalışmalarının Kaynak Eserleri: Türkiye'de Türklük üzerine ilk çalışmalar, dil, edebiyat ve tarih alanlarında kendini göstermiştir. Osmanlı Türk münevverleri dil ve tarih konularında, o zamana kadar değinilmemiş yani hususlar üzerinde çalışmalar yaparken, uluslararası politikanın ilgi odağı haline gelmiş olan Orta Asya'ya kayıtsız kalamamışlardır. Örneğin, dil bilim alanında pek mühim faaliyetleri içerisinde olan Şeyh Süleyman Efendi, *Lügat-ı Çağatay* ve *Lisan-ı Türk-i Osmani* adındaki eseri kaleme almıştır. O, 1869 yılında Orta Asya seyahatine çıkmış ve Buhara elçisiyle birlikte bölge hakkında bir rapor hazırlamış ve 1871'de İstanbul'a dönerek bu raporu Osmanlı hükümetine sunmuştur. [5, s. 98] 19. yüzyılın son çeyreği, Sultan II. Abdülhamit devri, imparatorluğun devamını sağlamak için Osmanlı aydınlarının Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülük fikirlerini tartıştığı bir dönem olmuştur. Bu tartışmalarda, Osmanlı tarihinin önemli simalarında Türklük vurgusunun ön plana çıktığını gözlemlemekteyiz. *Kaşgar Tarihi* kitabının yazarı Mehmet Atıf, eserinin önsözünde, Orta Asya Türklüğünü, din ve milliyet bakımından kardeşleri olarak göstermiştir. Tanzimat devri Osmanlı yazarlarının en meşhurlarından Ahmet Mithat Efendi, 1887 senesinde neşrettiği *Mufassal Tarih-i Kurun-u Cedide* adlı eserinde, Osmanlıların Türk soyundan olduğunu açık bir dille ifade etmiştir. *Kamus-ı Türki* adlı Türkçe sözlüğün Şemsaddin Sami, Osmanlı dili ya da Osmanlıca deyimine kesin bir şekilde karşı çıkmıştır. O'na göre *Osmanlı* tabiri sadece devletin unvanı idi. Millet adı Türk, dili de Türkçe idi. Sonraki yıllarda Jön Türk hareketinin önemli isimlerinden bir olan, fikir adamı, gazeteci ve yazar Mizancı Murat, *Tarih-i Umumi* adlı çalışmasında, Türklerin İslam öncesi tarihi üzerinde durmuştur. [3, s. 79] Köken olarak Dağıstanlı olan Mizancı Murat'ın asıl adı, Mehmed Murad'dır. Moskova'da Hukuk Fakültesi'nden mezun olduktan sonra, Rus yönetiminin baskıcı politikaları neticesinde İstanbul'a göç etmiştir. 1873 yılında geldiği İstanbul'da çeşitli gazetelerde çalışmış, Mekteb-i Mülkiye ve Darülmüallimin-i Âliye'de öğretmenlik ve müdürlük yapmıştır. Bir süreliğine Dağıstan'a gitmiş ve dönüşünde, ona Mizancı adının verilmesini sağlayan *Mizan* gazetesini 1879-1882 yılları arasında yayınlamıştır. [11, s. 214]

Türkiye'de Türkçülük neşriyatı denildiğinde, hiç şüphe yok ki, akla gelen ilk isimler Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura'dır. Gökalp'in bu konuda yazdığı en önemli eserler ise, “*Türkçülüğün Esasları*” ve “*Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*”tır. O, Türkçülüğün Esasları adlı kitabının başlangıç kısmında, Türklük üzerine ilk incelemelerin, Türk ülkelerinden önce Batılı ülkelerde başladığını bildirmektedir. Yine onun belirttiği gibi, Türklerin ulus bilincinin oluşmasında, 19. asırda Avrupa'da meydana gelen gelişmelerin büyük etkisi olmuştur. Bu yüzyılda, Batı ilkelerinde Türklerle ilgili olarak iki hareket zuhur etmişti. Bunlardan ilki “*Turquerie*” yani Türk hayranlığıdır. Bu dönemde Osmanlı Türkiyesi'nde üretilen sanat eserleri, Avrupalı sanatseverlerin dikkatini çekmişti. Batılı seçkinler, Türk eserlerini bir şekilde tedarik ederek evlerinde bir *Türk salonu*, ya da *Türk odası* olarak sergilerlerdi. Ayrıca, Avrupalı ressamların Türklerle ilgili tabloları, şairlerin, filozofların Türk ahlakını ortaya koymak için yazdıkları kitaplar, Lamartine, Pierre Loti, Claude Ferrere'in Türkler hakkındaki dostane yazıları Türklerin milli duygularının coşmasına vesile oluyordu. [12, s. 5-6]

Ziya Gökalp'inyukarıda adı geçen eserlerinin yanı sıra, Kazan Türklerinden Yusuf Akçura'nın, Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülük görüşlerini değerlendirerek, Türklüğün varlığını sürdürebilmesi için Türkçülüğün uygulanmasının vazgeçilemez olduğu kanaatini bildirdiği, “*Üç Tarz-ı Siyaset*” adlı eseri de, bu dönem yayınlarının en önemlileri arasında yer almaktadır. Akçura'nın, bundan başka, 19. asrın sonu ile 20. asrın başındaki Türkçülerin hayatının ve faaliyetlerini anlattığı “*Türkçülüğün Tarihi*” adında başka bir çalışması da mevcuttur. Gökalp “*Türkçülüğün Esasları*”nda, milletin oluşumunu, ırk, etnik köken, coğrafi, siyasi ya da iradi bir gruba bağlılıkla değil; dil, din, ahlak gibi olguların ortak olduğu, başka bir ifadeyle aynı eğitimi alan bireylerle sağladığını söyler. Türklerin tek bir dil ve kültüre sahip olduğu düşüncesindeki Ziya Gökalp, Türk halklarını üç gruba ayırarak sınıflandırmıştır.

1. Birçok özelliklerle birlikte kültürel açıdan tek ulus olan Türkiye Türkleri,

2. Türkiye Türklerini içine alacak şekilde, Azerbaycan, İran ve Harezmi bölgelerinde yaşamakta olan Oğuz Türkleri, (Gökalp bu dört grubu Oğuzistan olarak adlandırmaktadır)

3. Oğuz grubuna göre daha uzakta kalan, Yakut, Kazak, Kırgız, Özbek, Kıpçak ve Tatar gibi diğer Türk halkları.

Ziya Gökalp'e göre Turan'a giden yol, bu üç grubun birliğinden geçmekteydi. Yani, sırasıyla Türkiye Türkleri için birliğini sağlamalı, ardından Oğuz birliği kurulmalı ve nihayetinde Türk birliğine ulaşılmalı.

Türklük Bilimi hakkında Avrupalı alimler, 19. asır boyunca birçok eser yayınlamıştır. Bu eserlerden bilhassa iki tanesi Türk aydınları tarafından büyük takdir ile karşılanmıştır. Bunlardan ilki Arthur Lumley Davids'in Londra'da 1832 senesinde yazdığı "*A Grammar of the Turkish Language*" Türk Dili Grameri kitabıdır. Bu eser aynı zamanda, Türkçenin yayınlanan ilk sistematik grameridir. Kitabın gramer bölümleri, Fuat ve Cevdet Paşaların *Kavaid-i Osmaniye* adlı eserlerine ilham kaynağı olmuştur. Bununla birlikte Ali Suavi'nin Paris'te çıkardığı *Ulum* gazetesinin ilk sayısında neşredilen "*Türk*" adlı makalesine Davids'in eserinin giriş kısmı temel olmuştur. [3, s. 53] Bahse mevzu diğeri kitap Leon Cahun'un, 1896 yılında Paris'te yayınladığı "*Introductional Histoire de L'Asie*" adındaki Asya Tarihine Giriştir. Bu kitapta Avrupa'ya medeniyeti getiren ırkın Turan ırkı olduğu teorisini ortaya koyulmuştur.

Batılı büyük devletlerin, Şark meselesi çerçevesinde, Osmanlı İmparatorluğu'nu askeri, siyasi ve sosyal açıdan müşkül vaziyete sürüklediği bu yüzyılda, bazı Avrupalı bilim insanları, Türklerin faziletlerini, kültürlerinin yüceliğini övmekte, Türklere karşı yöneltilen suçlamalara karşı koymaktaydı. Türkler hakkında olumlu ifadeler içer bu çeşit yazılar, gözlem ve Türkiye'yi ziyaret maksadıyla Türkiye'ye gelen Avrupalıların seyahatnameleri ile hatıralarında yer almaktadır. 19 yy.'daki bazı keşifler de Avrupalıların, Asyalılara ve Asya kültürüne olan ilgisinin artmasını sağlamıştır. 18. yüzyılın ortalarında Fransız Şarkiyatçı, Sinolog ve Türkolog Joseph de Guignes'in *Histoire Generale des Huns, des Tures, des Mongoles, et Autres Tartares Occidentaux* (Hunlar, Türkler, Moğollar ve diğer Batı Tatarlarının Genel Tarihi) adlı kitabında Türkler hakkında tafsilatlı bilgiler bulunmaktadır. Bu eserde, İslamiyet öncesi Türklerin Asya tarihinde önemli rol oynadıkları gün ışığına çıkarılmıştır. [13, s. 12] Aslen Polonyalı olan ve Osmanlı hizmetine girdikten sonra Mustafa Celaleddin adını alan Konstanty Borzecki de Türklerin eski tarihi hakkında bir eser kaleme almıştır. Osmanlı ordusunda önemli başarıları da olan Mustafa Celaleddin Paşa, 1869 yılında İstanbul'da yayınladığı *Les Tures Anciens et Modernes* (Eski ve Yeni Türkler) adlı kitabında kendisinden önce Davids'in de yaptığı gibi Türklerin medeniyete olan hizmetlerinden bahsetmiş, ayrıca ırk bakımında asılları üzerinde de tafsilatlı bilgiler vermiştir. O, bu çalışmada, Türklerin ve Hunların, Moğollarla ırk olarak akraba oldukları fikrinin yanlış olduğunu ispata çalışmıştır. Yukarıda adını zikrettiğimiz Macar bilim insanı Arminius Vambery, Celaleddin Paşa'nın bu görüşüne karşı çıkmış, Türkler ve Moğollar arasında ırk ve dil bağlarının varlığına işaret etmiştir. Vambery, geliştirdiği teorilerle Türkler, Çinliler, Macarlar, Estonyalılar ve diğer toplulukları Turan grubu altında toplamıştır. [13, s. 13]

Avrupalı şarkiyatçılar, 1700'lü yıllardan itibaren, Çin ve Arap kaynaklarına dayanarak bilimsel çalışmalar yapmaktaydı. Osmanlı aydınları, coğrafi yakınlığın sağladığı avantajdan da yararlanarak bu ilmi faaliyetleri tanıma imkânı bulmuşlar ve bu şarkiyatçılardan etkilenmişlerdir. Joseph de Guignes, A. Lumley Davids ve Leon Cahun gibi alimlerin çalışmalarının yanı sıra, yukarıda da zikrettiğimiz üzere, Turan sözcüğünü coğrafi bir isim olmaktan ziyade etnik bir kategoriye ifade etmek için kullanan Vambery, Osmanlı aydınlarındaki etkilenmenin kaynağını oluşturmuştur. Bunlara ilave olarak, Avrupa'da vuku bulan 1848 Devrimlerinden Osmanlı topraklarına sığınan Macar ve Polonyalı mülteciler, Avrupa'daki romantik milliyetçilik anlayışını, Osmanlı Devleti'ne taşımışlardır. [5, s. 96]

Avrupa'da yapılan bilimsel çalışmalardan haberdar olunması ve yeni düşünce akımlarının imparatorluk arazisine girmesi beraberinde, 19. yy'ın ikinci yarısından başlayarak Türk aydınları arasında kültürel Rönesans'ın doğmasını sağlamıştır. Ziya Gökalp özellikle, J. De Guignes'in Hunlar, Türkler, Moğollar ve diğer Batı Tatarlarının Genel Tarihi, Lumbey David'in Türk Dili Grameri ve Leon Cahun'un Asya Tarihine Giriş adlı eseri ile bu çalışmanın Necip Asım tarafından

yapılan tercümesinden etkilendiğini belirtmektedir. [14, s. 104] Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki Türk aydınları, bir yandan İslam öncesi Türk tarihine ve imparatorluk dışında, özellikle de Rusya'da yaşamakta olan Türk halklarına karşı bilimsel ilgileri artmaktayken; diğer taraftan kendi milli sanatları ve dillerine bağlılıkları artmaktaydı. Ziya Gökalp'e göre, bu hususta da Avrupa'nın etkisi vardı. Çünkü Batılı ülkelerde yapılmakta olan çalışmaları inceleyen bu aydınlar, Avrupalıların Türk sanatına duyduğu hayranlığı görüyor, Lamartine, Pierre Loti gibi yazarların Türk örf ve adetlerine övgü dolu sözleri ile Max Müller gibi Batılı dil bilimcilerin Türk dili mantiki grameri ve uyumlu havası hakkında yazdıklarını okudukça milletiyle gururlanmaktaydılar. [14, s. 105]

Bu bağlamda, Fransız A. I. De Sacy, Alman W. Radloff, İngiliz E. J. W. Gibb gibi 19. yüzyılın diğer şarkiyatçıları da Türk aydınları üzerinde önemli etkiler bıraktığını da dile getirmek gerekir. Ancak Sultan II. Abdülhamit saltanatının son yıllarındaki Türk gençlerine en büyük etki Leon Cahun tarafından bırakılmıştır. Sürgündeki Jön Türkler, 1860'lı yıllardan itibaren Cahun ile irtibat halindeydiler. Onun eserinde, Asya'ya medeniyet getiren ırkın Türkler olduğunu söylemesinin, Türkçü aydın kesimde büyük bir memnuniyetle karşılandığına şüphe yoktur. Orhun (Göktürk) kitabelerini 1893 yılında çözümleyen ve bu bilgileri 1896'da kitap olarak yayınlayan Danimarkalı dil bilimci ve Türkolog Vilhelm Thomsen de, Türk aydınlarının ilgilendiği Avrupalı şarkiyatçılardandı. [13, s. 14]

Osmanlı İmparatorluğunda, 1908 yılında Meşrutiyetin ikinci kez ilanından sonra, ülkede oluşan yeni özgür ortamda birçok dernek ve cemiyetler kurulmuş, dergi ve gazeteler yayın hayatına başlamışlardı. 20. asrın başlarında Türkiye'de Türkçü yayınların merkezi, İstanbul'da faaliyet gösteren Türk Ocağı'nın yayın organı olan Türk Yurdu dergisi olmuştur. 1919 senesinde İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından işgali üzerine kapanmak zorunda kalan Türk Ocakları, 1923'ten sonra Cumhuriyetin başkenti Ankara'da yeniden açılmıştır. Bu dergide Ziya Gökalp, Mehmet Emin Yurdakul ve Yusuf Akçura gibi birçok Türkçünün makaleleri yayınlanmıştır. Bu dergi 1931 yılına kadar yayın hayatına devam etmiştir. 1941 senesinde Hamdullah Suphi Tanrıöver'in çalışmalarıyla Türk Ocaklarının yeniden aktif hale gelmesiyle yayın hayatına yeniden başlayan Türk Yurdu dergisi; Hasan Ferit Cansever, Haluk Ökeren, Osman Turan, Reşat Genç, Sadi Somuncuoğlu gibi aydın devlet ve bilim insanlarının yönetiminde basımını günümüze kadar sürdürmektedir. [14, s. 11-12] Türkiye'de, 20. asırda Türkçülük üzerine yayın yapan daha birçok dergi vardır. Bunlar arasında en çok bilineni, Cumhuriyet Türkiye'sinin en meşhur Türkçülerinde Hüseyin Nihal Atsız tarafından çıkarılan *Orkun*'dur. Bu derginin, kapağında kurt amblemi bulunuyordu ve derginin adı olan *Orkun* yazısının hemen yanında Ziya Gökalp'in sözü, "*Ben, Sen, O yok, Biz varız*" yazısı yer almaktaydı. [15, s. 16] Bundan başka, Önyasa, Milli Yol ve Gökbörü gibi dergilerde de mevcuttur.

Rusya'da ulusal bağımsızlık mücadelesi yürüten bazı önderler, Bolşevikler karşısında başarılı olamayınca yurtlarını terk etmek zorunda kalmışlardır. Onların bazıları Türkiye'ye gelmiştir. Bu liderler Türkiye'de buldukları süre içinde Rusya Türkeri'nin hukuk mücadelesine devam etmişler ve bu mücadeleyi yazdıkları eserlerle Türkiye'ye ve Batı alemine duyurmaya çalışmışlardır. Başkurt halkının önemli liderlerinden Zeki Velidi Togan'ın "*Hatıralar*" ile "*Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*" ve Azerbaycan Türklerinin önderi, Azerbaycan Demokratik Halk Cumhuriyeti'nin kurucusu Mehmet Emin Resulzade, "*Azerbaycan Cumhuriyeti*" ile yine Azerbaycanlı önderlerden Mirza Bala Mehmetzade, "*Azerbaycan Misak-ı Millisi*" ve "*Milli Azerbaycan Hareketi*" adlı kitaplar ile bu mücadeleyi tanıtmışlardır. Azerbaycanlı aydınlar İstanbul'da "*Azeri Türk*" adlı bir dergi de çıkarıp burada çok önemli makaleler yayınlamışlardır. Milli mücadeleyi savunmak için yurt dışında mücadele edenler arasında Mustafa Çokay'ın ayrıcalıklı bir yeri vardır. Türkistan Muhtar Cumhuriyeti'nin Bolşevikler tarafından dağıtılması üzerine Çokay, bir süre Kafkasya'da bulunmuş, ardından İstanbul üzerinden Paris'e giderek Rusya Türklerinin milli bağımsızlık mücadelesini siyasi alanda yürütmeye devam etmiştir. Aynı yıllarda, Türkistan davasını ve Türk halklarının haklılığını dünyaya duyurmak için Türkiye'de bulunan Rusya Türklerinin önderleri de aynı çaba içindeydiler. Seslerini duyurma gayreti içindeki Türkistanlılar, 1927 yılında İstanbul'da, Zeki Velidi'nin yönetiminde "*Yeni Türkistan*" dergisi yayınlamaya başlamıştı. Bu dergiye yazılarıyla katkı sağlayan Mustafa Çokay, mücadeleyi daha geniş kitlelere duyurmak için Berlin'de 1929 yılında "*Yaş Türkistan*" dergisini çıkarmıştır. Mustafa Çokay maddi varlığının büyük kısmını, Yeni Türkistan

dergisinin çıkarılmasına harcamıştı. Bu yüzden Yaş Türkistan için gerekli maddiyat, o zamanki Polonya Devlet Başkanı Jozef Pilsudski'nin himayesindeki Promete derneğinden sağlanmıştır. Paris'te ikamet etmekte olan Çokay, derginin editörü idi. Basım ve yayın işlerini ise Berlin'deki Türkistanlı gençler, Abdulvahap Oktay ve İbrahim Arif Yarkın yapmaktaydı. Bu iki dergi bir süre Türkistan ulusal bağımsızlık mücadelesini birlikte yürütmüştür. 1931'de Yeni Türkistan'ın kapanması üzerine, Yaş Türkistan, yaklaşık 10 yıl tek başına yayınlarına devam etmiştir. 1939'da İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve derginin okuyucularının buldukları bölgeleri terk etmek zorunda kalmaları sebebiyle faaliyetini durdurmuştur. Yaş Türkistan dergisi basıldığı süre zarfında, Türkiye dahil olmak üzere dünyanın birçok bölgesinde okunmaktaydı. Dergiyi takip edenler sadece Türkistanlılar değildi. Moskova başta olmak üzere Sovyet idarecileri de dergide yazılanları okuyordu. Mustafa Çokay'ın, Sovyetler Birliği'nin dışında olmasına rağmen ülke hakkında bu kadar çok bilgiye sahip olabilmesi komünist yönetimi hiddetlendirmiş, Türkistan'da çok sayıda aydın, Çokay'a casusluk yaptıkları gerekçesiyle cezalandırılmıştır. Fakat her ne hal ve şartta olursa olsun, Sovyet yönetimi, Çokay'ın yazdıklarını yalanlayamamıştır. [16, s. 36-37]

Sovyetler döneminde Türkçülük ve Türk halklarının ulusal bağımsızlık mücadeleleri ile ilgili araştırmalar, Komünizm ve Bolşevizm bakış açısıyla kaleme alındığından, bu eserler ilmi tarafsızlıktan yoksundur. Söz konusu çalışmalarda Türkçülük; agresif, yayılmacı, burjuva milliyetçiliği olarak karalanırken, halkının özgürlüğü için mücadele eden büyük şahsiyetler bozguncu ve yıkıcı olarak haksız bir şekilde suçlanmışlardır. D. L. Golinkov tarafından kaleme alınan ve Moskova'da 1975 yılında yayınlanan "*Kruşeniye Antisovetskogo Podpolya v SSSR*" (SSCB'de Sovyet Karşısı Yeraltının Çöküşü)adlı kitabı buna bir örnektir. Eserin 276-290 sayfaları arasında Taşkent'teki Basmacı Milli Hareketi, İngilizlerle işbirliği halindeki bir Anti Sovyet hareket olarak gösterilmiştir. [17]

Konu Hakkındaki Araştırma Eserleri: Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla bağımsızlıklarına kavuşan Türk cumhuriyetleri ile Rusya Federasyonu'nun Türk bölgelerinde ulusal bağımsızlık hareketi gerçek yönleriyle ele alınarak araştırılmıştır. Kazakistan'da, Türkçülük ve Türk halklarının bağımsızlık hareketleri üzerine çalışmalar yapan bilim insanları içinde ismi en öne yazılacaklardan biri, tarihçi Köşim Yesmagambetov'dur. Onun "*Alem Tanıgan Tulga*" (Dünyanın Tanıdığı Şahsiyet) adlı eseri Mustafa Çokay'ın hayatı ve hizmetleri hakkında yazılmış en kapsamlı kitaptır. Ömrünün son gününe kadar Mustafa Çokay araştırmalarını sürdüren Yesmagambetov, 2014 yılında Çokay'ın tüm eserlerini 12. ciltlik bir külliyatta toplamayı başarmıştır. [18]Bir diğer Kazak bilim insanı Mambet Koygeldiyev'in *Ultık Sayasi Elita*" (Milli Siyasi Elit)ve "*Tutas Türkistan ideası ve Mustafa Şokayulu*" (Birleşik Türkistan İdeali ve Mustafa Çokayoğlu) adlı kitapları ile yine Koygeldiyev'in M. K. Aldajumanov ile birlikte kaleme aldığı "*Alaş Kozgalısı*" (Alaş Hareketi)çalışması, Sovyet matbuatında yazılanların aksine Alaş-Orda hareketi hakkında gerçek bilgileri bilim dünyasına kazandırmıştır. Bu hareketle ilgili olarak, Kenes Nurpeyisov'un "*Alaş hem Alaş Orda*" (Alaş ve Alaş Orda)ile Ordalı Komıratbayev'in "*Turar Riskulov, Kogamdık-Sayasi Jane Memlekettik Kızmeti*" (Turar Riskulov, Toplumsal, Siyasi ve Devlet Hizmeti)adlı eserleri, Kazakistan'daki ulusal bağımsızlık mücadelesini ve Rusya Türklerinin hak ve hukuku için mücadelesini objektif bir bakış açısıyla gerçek yönleriyle değerlendirmiştir. [19] Tarihçi Sabit Şildebay tarafından 2002 yılında Almatı'da basılan "*Türkşildik Jane Kazakstandağı Ult-azattık Kozgalıs*" (Türkçülük ve Kazakistan'daki Ulusal Bağımsızlık Hareketi)adlı çalışmada, Türkçülük hareketi, olumlu bir şekilde değerlendirilerek bu yolda hizmet edenler halklarının bağımsızlıkları ve hukuku için mücadele veren değerli kişiler olarak gösterilmiştir. [20]

Bağımsızlık devri Özbekistan'da da bu tür yayınlar çıkmaya başlamıştır. Özbek tarihçiliğinin en önemli isimlerinden, İkinci Dünya Savaşı'na da katılmış olan Hamid Ziyayev'inn "*Türkistonda Rossiya Tojavuzi va Hukmronligiga Karşı Kuraş*" (Türkistan'da Rusya Tecavüzü ve Hükümranlığına Karşı Mücadele) adlı eserde, 18. yüzyıldan, 20. asrın başına kadarki dönemdeki Özbek bağımsızlık mücadelesi anlatılmıştır. Dilorom Alimova'nın "*Turkestan v Naçala XX Veka: k İstorii Natsionalnoy Nezavismosti*" (Yirminci Yüzyılın başlarında Türkistan: Ulusal Bağımsızlık Tarihin) adındaki çalışması, Özbek Türklerinin ulusal bağımsızlık mücadeleleri hakkında kıymetli

bilgiler içermektedir. Bunlardan başka Rustambek Şamsitdinov çalışmalarında Sovyet egemenliği döneminin, Özbekistan kültürel ve sosyal yaşamına yaşattığı faciaları kaleme almıştır. [21]

Sovyetler Birliği'nin yıkılmasının ardından Türkçülük üzerine Tataristan'da da önemli çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Rafael F. Muhametdinov tarafından 1995 yılında Kazan'da basılan "*Zarojdeniye i Evolyutsiya Tyurkizma*"(Türkçülüğün Kökeni ve Evrimi)adlı eserde Yusuf Akçura esas alınarak, 19. asrın sonu ile 20. asrın başındaki Rusya ve Türkiye Türklerindeki Türkçü hareketten başlayarak, 20. asrın sonunda Türkiye'deki, Rusya'daki ve Bağımsız Devletler Topluluğu'ndaki Türkçü faaliyetler değerlendirilmiştir. [22] Tatarların ulusal bağımsızlık hareketleri üzerinde önemli çalışmalar yapan Tatar bilim adamı Ravil Amirhanov'un, 2005 yılında Kazan'da basılan "*Tatarskiy Narod i Tatarstan v Naçale XX veka*" (20. Yüzyılın Başlarında Tatar Halkı ve Tataristan) adlı eserinde Sovyet yönetimi kurulmadan önceki ve Sovyetler Birliği'nin kurulmasının ardından oluşan Tatar ulusal mücadelesi hakkında bilgiler verilmektedir. [23] Yine Kazan'da Sovyetler Birliği'nin dağılmasının hemen ardından 1991 yılında, Tatar ulusal bağımsızlık hareketinin önder isimlerinden olan, Ayaz İshaki'nin 1933 yılında Berlin'de Tatar dilinde basmış olduğu "*İdil-Ural*" adlı eseri 1991 yılında Rus dilinde yeniden basılmıştır. Bir başka Tatar ulusal liderleri olan Musa Jarullah Bigiyev'in bazı makaleleri 2006 yılında Kazan'da "*Anatologiya Tatarskoy Bogoslovskoy Mıslı*" (Tatar Teolojik Düşüncesinin Antolojisi) adıyla bir kitap halinde toplanarak basılmıştır. [24]

Azerbaycan'da Bakü şehrinde 1998 yılında "*Azərbaycanın Türkçülük və Azərbaycançılıq Problemləri*" adlı bir konferans düzenlenmiş ve bu konferansda Azerbaycan'daki Türkçü hareket hakkında çok değerli bildiriler sunulmuştur. 2003 yılında ise TÜRKSOY tarafından Ankara'da "*İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları Bildirileri*" adlı bir konferans düzenlenmiş, bu konferansa da Türkiye'nin yanı sıra Kazakistan, Tataristan ve diğer Türk halklarının yaşadığı ülke ve bölgelerden çok sayıda bilim adamı katılarak, bu iki değerli Türkçü hakkında önemli bilgiler içeren bildiriler sunmuşlardır. 2005 yılında Güney Kazakistan Oblastında "*Turar Rıskulovtın 110 Jıldığına Arналған Halıkaralık Gılemi Konferentsiya*" adlı bir konferans yapılmış ve bu konferansta Turar Rıskulov'un hizmeti ve sadece Kazakistan değil tüm Türk dünyası için ne kadar önemli bir şahıs oluşu ile ilgili bildiriler sunulmuştur. [25]

Son dönemlerde Türkiye'de Türk ilim adamları tarafından da Türkçülük akımı ciddi bir şekilde incelenmeye ve bu konuda eserler verilmeye başlanmıştır. Nizam Önen'in "*İki Turan, Macaristan ve Türkiye'de Turancılık*", Yusuf Sarıay'ın "*Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Türk Ocakları*", Füsun Üstel'in "*İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği, Türk Ocakları (1912-1931)*", Rıdvan Akın'ın "*Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Devri ve Türkçülük Hareketi (1908-1918)*" adlı kitapları Türkiye Türkleri ile birlikte Rusya'da yaşayan Türklerdeki Türkçü hareketler hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Bunlar arasında Yusuf Sarıay ve Füsun Üstel tarafından kaleme alınan eserler Türkiye Türklerinde Türkçülük hareketi için son derece önemli olan "Türk Ocakları" hakkında çok değerli bilgiler içermektedir. [26] Türkiye'de Türkistan Türklerinin bağımsızlık hareketi hakkında önemli çalışmalar kaleme alan bilim insanlarından biri de Abdulvahap Kara'dır. Bu alanda çok sayıda makale ve kitabı bulunan Kara'nın en önemli eserlerinden biri "*Türkistan Ateşi - Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Mücadelesi*"dir. Bu kitapta kaynak eserlerden de yararlanarak Mustafa Çokay'ın Türkistan'da ve yurt dışındaki mücadelesi anlatılmıştır. [27]

Ahat Andican'ın 2003 yılında İstanbul'da basılan "*Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*" adlı kapsamlı eserinde ise Türkistan halkının bağımsızlığı için verilen mücadeleden sonuç alınamamasının ardından, hareketin önderlerinin yurt dışında yürüttüğü faaliyetler hakkında tafsilatlı bilgi vermektedir. Andican'ın diğer kapsamlı kitabı, "*Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*" adını taşımaktadır. Bu çalışmada Timur devrinden Türkiye Cumhuriyeti'ne kadar Türkiye Türklüğü ile Orta Asya Türkleri arasındaki siyaysa, sosyal ve kültürel ilişkileri irdelenmiştir. Aslen Özbek olan Baymirza Hayıt, İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyet ordusu ile birlikte Almanya'ya karşı savaşırken Beyaz Rusya topraklarında 1941 senesinde Naziler tarafından esir alınmıştır. Bu tarihten, ölümüne kadar hayatının önemli bir kısmını Almanya'da geçiren Hayıt, Türkistan Türklerinin tarihi, savaşları ve ulusal bağımsızlık ayaklanmaları hakkında önemli eserler yazmıştır. Bunlar arasında en önemlileri, "*Türkistan Devletleri'nin Milli Mücadele Tarihleri*" ile "*Basmaçılar, Türkistan Milli Mücadele Tarihleri*"dir. Çoğunlukla Türkiye tarihi hakkında

araştırmalar yapan, Türk tarihçiliğinin önemli isimlerinden Şevket Süreyya Aydemir'in "Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa" adlı çalışmasının 3. cildi, Osmanlı İmparatorluğunun son döneminde önemli görevlerde bulunmuş olan Enver Paşa'nın Basmacı Hareketine katıldıktan sonraki hayatını anlatmaktadır. Enver Paşa'nın Türkistan'da bağımsızlık mücadelesi yürüttüğü sırada onun yanında bulunan Abdullah Recep Baysun'un "Türkistan İstiklal Hareketi ve Enver Paşa" adlı kitabı da bu hareket hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. [28]

Türkçülük hareketi üzerine Batı aleminin aydınları da önemli çalışmalarla katkıda bulunmuşlardır. Jacob M. Landau "Pan-Turkism from Irredentism to Cooperation", David Kushner, "The Rise of Turkish Nationalism (1876-1908)", Uirel Heyd "Foundations of Turkish Nationalism, The Life and Teachings of Ziya Gökalp", S. A. Zenkovsky "Panturkism and İslam Russia" François Georgeon "Osmanlı Türk Modernleşmesi (1900-1930)", "Aux Origines du Natinalisme Turc, Yusuf Akçura (1876-1935)", A. Bennigsen-Lemercier C. Quelqujay, "Stepde Ezan Sesleri, Rus Egemenliği Altındaki İslam'ın 400 Yılı" Joseph Castagné, "Türkistan Milli Kurtuluş Hareketi", adlı eserlerde Türkiye ve Rusya Türklerinin Türkçü faaliyetleri ve ulusal bağımsızlıkları için mücadeleleri, ilmi tarafsızlıkla değerlendirilmiştir.

Sonuç: Elbette ki Türklü ve Türkçülük üzerine çalışmalar bu saydıklarımızdan ibaret değildir. Konu üzerinde Türkiye ve dünya kütüphanelerinde ve arşivlerinde daha çok çalışmalar gerekmektedir. Rus egemenliği altındaki Türklerin ulusal bağımsızlık hareketleri ve Türk birliği idealinin gelişimi hakkında, Rusya Federasyonu ile eski Sovyet cumhuriyetlerinin arşivleri en önemli kaynak merkezlerindedir. Örneğin, Özbekistan Devlet Arşivlerindeki 1, İ-1, 1010 ve İ-47'de numaralı fonlarda Türkistan Türklerinin ulusal bağımsızlıkları yolunda yürüttükleri faaliyetler ve yetkili Rus makamlarının bunlara karşı aldıkları önlemler hakkında çok önemli belgeler bulunmaktadır. Bu belgeler arasında Rus idarecilerinin hazırlamış oldukları raporlar ve sundukları bildiriler çok sayıda mevcuttur. Bu belgeler arasında İ-1 Fonundaki, 27 sayılı dosyadaki, 32 numaralı belgenin 1-11. sayfalarındaki, Türkistan General Valisi Duhovski'nin hazırladığı "Türkistan'daki İslam" adlı bildiri ve İ-17, Fonundaki, 1 sayılı dosyadaki, 31137 numaralı belgenin 28-38 sayfalarındaki, "Fergana Vilayetindeki Ayaklanmaların Soruşturulması Hakkındaki Rapor, Türkistan'daki İslam'ın durumu, Türkistan halkının Rus egemenliğine karşı vermiş oldukları mücadele, Cedit okullarındaki Tatar öğretmenlerin çalışmaları ve Çarlık Rusya yönetiminin bu Cedit okulları ile Tatar öğretmenlere karşı giriştiği önlemler hakkındaki çok önemli bilgiler yer almaktadır.

Kaynakça

1. Қойгелдиев М.Қ. Ұлттық саяси элита. – Алматы: «Жалын», 2004. – 399 б.
2. Yusuf Akçura, Türkçülüğün Tarihi, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2001, s. 19.
3. Yusuf Sarıнай, Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Türk Ocakları, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2004, s. 24.
4. Pavrus Risal, "Türkler Bir Ruh-ı Milli Arıyorlar I", Türk Yurdu, yıl 1, sayı 21, cilt 2, 23 Ağustos 1328-5 Eylül 1912, s. 656-657.
5. Nizam Önen, İki Turan, Macaristan ve Türkiye'de Turancılık, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005. – S. 42.
6. Azmi Özcan "Osmanlıcılık", TDV İslam Ansiklopedisi, C. 33, s. 485 485-487.
7. Rıdvan Akın, Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Devri ve Türkçülük Hareketi (1908-1918), Der Yayınları, İstanbul, 2002, s. 8-9.
8. Turgut Akpınar, "Arminius Vámbéry", TDV İslam Ansiklopedisi, C. 42, s. 502 501-502.
9. Necati Gültepe, TURAN, Turancılık Tarihinin Kaynakları, Turan Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 38-39.
10. François Georgeon, Osmanlı Türk Modernleşmesi (1900-1930), (Çev. Ali Berktaş), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 7.
11. Abdullah Uçman, "Mizancı Murad" TDV İslam Ansiklopedisi, C. 30, s. 214 214-216.
12. Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1990, s. 5-6.
13. David Kushner, Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908), (Çeviren Şevket Serdar Türet, Rekin Erdem, Fahri Erdem), Kervan yayınları, İstanbul, 1979, s. 12.
14. Uirel Heyd, Türk Ulusçuluğunun Temelleri, (Çeviren Kadir Günay), TC Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 104.

15. Necmeddin Sefercioğlu, *Türkçü Dergiler, Türk Ocakları Yayınları, Ankara, 2008, s. 11-12.*
16. Y.T., “*Türkistan Milli Hareketi ve Mustafa Çokay*”, *Türkistan Milli Hareketi ve Mustafa Çokay, (Çıkaran A. Oktay), İstanbul, 1950, s. 36-37.*
17. Голинков Л.Д. *Крушение антисоветского подполья в СССР. – Москва: «Издедалство политической литературы», 1975. - . 704 с.*
18. Есмағамбетов К.Л. *Әлем таныған тұлға. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2008. – 501 б.; Мұстафа Шоқай Шығармаларының Толық Жинағы. Он екі томдық. – Алматы: «Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты», 2014.*
19. Қойгелдиев М.Қ. *Ұлттық саяси элита. – Алматы: «Жалын», 2004. - 399 б., Қойгелдиев М.Қ., Алдажұманов Қ.С. т.б. Алаш қозғалысы. Движение Алаш. – Алматы: «Алаш баспасы», 2005. – 493 б., Нұрпейісов К. Алаш һәм алашорда. – Алматы: «Ататек», 1995. – 253 б., Қоңыратбаев О.Т. Рысқұлов. Қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі. – Алматы: «Қазақстан», 1994. - 448 б.*
20. Шілдебай С. *Түрікшілдік және Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыс. – Алматы: «Ғылым», 2002. – 138 б.*
21. Зияев Х. *Туркистонда Россия тожавузи ва хукмронлигига қариши кураши. (XVIII-XX аср бошлари). – Тошкент: «Шарқ» наириет-матбаа концернининг бои тахририяти, 1998. – 475 б.; Шамсутдинов Р. Узбекистонда Советларининг қулоқлаштириши сиесати ва унинг фожеали оқибатлари. - Тошкент: «Шарқ» наириет-матбаа концернининг бои тахририяти, 2001. – 366 б.; Истиқлол йулида шахид кетганлар. – Тошкент: «Шарқ» наириет-матбаа концернининг бои тахририяти, 2001. – 413 б.; Алимова Д.А. Туркестан в начале XX века: к истории национальной независимости. – Ташикент: Главная редакция издательско-полиграфического концерна «Шарқ», 2000. – 668 с.*
22. Мухаметдинов Р.Ф. *Зарождение и эволюция тюркизма. - Казань: «Заман», 1996. – 272 с.*
23. Амирханов Р. *Татарский народ и Татарстан в начале XX века. – Казань, 2005. – 173 с.*
24. Исхаки Аяз. *Идил-Урал. – Берлин, 1933. – 64 с.; Бигиев М. Антология татарской богословской мысли. – Казань, 2006. – 181 с.*
25. *Azərbaycanın Türkcülük və Azərbaycançılıq Problemləri. - Bakü: Ay-Ulduz Nəşriyyatı, 1998. - 151 s., İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları Bildirileri, TÜRKSOY Yayınları, Ankara, 2003.*
26. Füsün Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği. Türk Ocakları (1912-1931), İletişim Yayınları, İstanbul 2004.*
27. Abdulvahap Kara, *Türkistan Ateşi, Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Mücadelesi, Da Yayıncılık, İstanbul, 2002.*
28. Andican Ahat, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi, Emre Yayınları, İstanbul, 2003.; Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya, Doğan Kitap, İstanbul, 2009.; Baymirza Hayit, Türkistan Devletleri'nin Milli Mücadele Tarihleri, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, Ankara 1995.; Basmacılar Türkistan Milli Mücadele Tarihi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.*

Qoldanılğan ädebietter

1. Koygeldiyev M.K. *Ұлтық саяси элита. – Алматы: «Жалын», 2004. – 399 б.*
2. Yusuf Akçura, *Türkçülüğün Tarihi, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2001, s. 19.*
3. Yusuf Sarııay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Türk Ocakları, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2004, s. 24.*
4. Pavrus Risal, “*Türkler Bir Ruh-ı Milli Arıyorlar I*”, *Türk Yurdu, yıl 1, sayı 21, cilt 2, 23 Ağustos 1328-5 Eylül 1912, s. 656-657.*
5. Nizam Önen, *İki Turan, Macaristan ve Türkiye’de Turancılık, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 42.*
6. Azmi Özcan “*Osmanlıcılık*”, *TDV İslam Ansiklopedisi, C. 33, s. 485 485-487.*
7. Rıdvan Akın, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Devri ve Türkçülük Hareketi (1908-1918), Der Yayınları, İstanbul, 2002, s. 8-9.*
8. Turgut Akpınar, “*Arminius Vámbéry*”, *TDV İslam Ansiklopedisi, C. 42, s. 502 501-502.*

9. Necati Gültepe, *TURAN, Turancılık Tarihinin Kaynakları, Turan Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 38-39.*
10. François Georgeon, *Osmanlı Türk Modernleşmesi (1900-1930), (Çev. Ali Berktaş), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 7.*
11. Abdullah Uçman, "Mizancı Murad" TDV İslam Ansiklopedisi, C. 30, s. 214-216.
12. Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1990, s. 5-6.*
13. David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908), (Çeviren Şevket Serdar Türet, Rekin Erdem, Fahri Erdem), Kervan yayınları, İstanbul, 1979, s. 12.*
14. Uirel Heyd, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri, (Çeviren Kadir Günay), TC Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 104.*
15. Necmeddin Sefercioğlu, *Türkçü Dergiler, Türk Ocakları Yayınları, Ankara, 2008, s. 11-12.*
16. Y.T., "Türkistan Milli Hareketi ve Mustafa Çokay", *Türkistan Milli Hareketi ve Mustafa Çokay, (Çıkarıcı A. Oktay), İstanbul, 1950, s. 36-37.*
17. Golinkov L.D. *Krusheniye antisovetskogo podpol'ya v SSSR. - Moskva: «Izdedalstvo politicheskoy literatury», 1975. - 704 s.*
18. Yesmağambetov K.L. *Әлем таныған тұлға. - Almaty: «Dayk-Press», 2008. - 501 b.; Мұстафа Шокәй Шығармаларының Төлік Жинағы. Он екі томдық - Almaty: «Kazakstan Respublikasy Bilim және ғылым министрлігі R.B. Сәлейменов атындағы Шығыстану институты », 2014.*
19. Koygeldiyev M.K. *Ұлттық саяси элита. - Almaty: «Zhalyn», 2004. - 399 b., Koygeldiyev M.K., Aldazhımanov K.S. t.b. Alash kozğalysy. Dvizheniye Alash. - Almaty: «Alash baspasy», 2005. - 493 b., Nырпейісов K. Alash һәм alashorda. Almaty: «Atatek», 1995. - 253 b., Қоңыратбайев O. T. Ryskылов. Қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі. - Almaty: «Kazakstan», 1994. - 448 b.*
20. SHildebay S. *Түрікшәлдик және Kazakstandaғы ұлт-азаттық kozğalys. - Almaty: «Gylym», 2002. - 138 b.*
21. Ziyayev KH. *Turkistonda Rossiya tozhavuzi va khukmronligiga karshi kurash. (KHҮІІІ - KHKH asr boshlari). - Toshkent: «Shark» nashriyet-matbaa koshkerning bosh takhriyati, 1998. - 475 b. ; Shamsutdinov R. Uzbekistonda Sovetlarining k, ulok, lashtirish siyساتi va uning fozheali okibatlari. - Toshkent: «Shark» nashriyet-matbaa koshkerning bosh takhriyati, 2001. - 366 b. ; Istiklol yulida shakhid ketganlar. - Toshkent: «Shark,» nashriyet-matbaa koshkerning bosh takhriyati, 2001. - 413 b. ; Alimova D.A. Turkestan v nachale KHKH veka: k istorii natsional'noy nezavisimosti. - Tashkent: Glavnaya redaktsiya izdatel'sko-poligraficheskogo kontserna «Shark», 2000. - 668 s.*
22. Zarozhdeniye i evolyutsiya tyurkizma. - Kazan': «Zaman», 1996. - 272 s.
23. Amirkhanov R. *Tatarskiy narod i Tatarstan v nachale KHKH veka. - Kazan', 2005. - 173 s.*
24. Iskhaki Ayaz. *Idil-Ural. - Berlin, 1933. - 64 s. ; Bigiyev M. Antologiya tatarskoy bogoslovskoy mysli. - Kazan', 2006. - 181 s.*
25. *Azərbaycanın Türkçülük və Azərbaycançılıq Problemləri. - Bakü: Ay-Ulduz Nəşriyyatı, 1998. - 151 s., İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları Bildirileri, TÜRKSOY Yayınları, Ankara, 2003.*
26. Füsün Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği. Türk Ocakları (1912-1931), İletişim Yayınları, İstanbul 2004.*
27. Abdulvahap Kara, *Türkistan Ateşi, Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Mücadelesi, Da Yayıncılık, İstanbul, 2002.*
28. Andican Ahat, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi, Emre Yayınları, İstanbul, 2003.; Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya, Doğan Kitap, İstanbul, 2009.; Baymirza Hayıt, Türkistan Devletleri'nin Milli Mücadele Tarihleri, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, Ankara 1995.; Basmacılar Türkistan Milli Mücadele Tarihi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.*